

SJEĆANJA JAKOVA KABILJA

Rodjen sam u Sarajevu 1901. godine. Živio sam 1941. godine u Zagrebu, gdje sam imao papirnicu.

Odmah po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske počeli su progoni i zatvaranja stanovnika u Zagrebu, a najviše pravoslavaca i Jevreja. Tako su i mene uhapsili 19. septembra 1941. godine rano ujutro. Došao je u moj stan jedan ustaški policijski agent i rekao mi, da me mora privedi u policiju zbog saslušanja. "Ne morate ništa sobom ponijeti, jer ćete vjerojatno biti odmah pušteni kući", rekao je, ali pošto se tim ljudima nije vjerovalo, ponio sam ipak sobom nešto hrane, rublja i ćebad. Odveo me je do Prevoja - Zavrtnice na periferiju grada do bivšeg skladišta "Kristalum". Čim sam ušao u zgradu, bila mi je slika potpuno jasna. Sa tog mjesta je već prije odveden veliki broj ljudi za logor Jasenovac.

Policijski agent me je samo predao nekim kulturbundovcima. Od tog dana počinje moja teška i duga tortura. Kulturbundovci su me odmah pretresli i oduzeli mi svu hranu. Na molbu da mi ostave bar nešto, rekao mi je jedan od njih: "Ti ideš u logor", gdje ima više hrane, nego ovdje u Zagrebu". Cijeli dan su tako dovodili ljude, pa se do noći sakupilo nas nekoliko stotina. Kad se smračilo, rekli su nam, da možemo leći i spavati. Upravo smo bili polijegali na golom betonu, kad je izdato naredjenje, da se u što kraćem roku spremimo za put. Izvršena je prozivka, koja je dugo trajala. Kompozicija vlaka sa crnim vagonima je bila već postrojena pred tom zgradom. Po mraku su nas tjerali u vagon uz veliku viku čuvara. Vagoni su za čas bili puni, ali se nisu držali oznake "40 ljudi, ili 4 konja". Pretrpane vagoni su onda zatvorili katancima i najstrože su nas upozorili, da ne smijemo međusobno razgovarati, paliti svjetlo i drugo. U svakom vagonu su bila dva dobro naoružana kulturbundovca, koja su cijelo vrijeme imala puške na gotovs. Vlak je konačno dosta kasno u noći pošao i putovali smo nekoliko sati. Pred zoru je voz stao, a kad je svanulo otvorili su vrata i čuli smo strogo naredjenje: "Silazi!". Jesenja magla se bila spustila na tihi ravnicu i obavila je cijelo selo sa okolinom toliko, da nismo vidjeli ni stanicu, iako je bila u neposrednoj blizini. Jedan odred mladih ustaša je bio već blokirao cijeli voz s obje strane. "Moraju se čuvati ti zločinci", čuo se nalog zapovjednika. Pošto su nas po-

strojili, prozvali i prebrojali, naredili su, da ih bez riječi slijedimc. Naprijed su išle naoružane ustaše, a isto tako i sa strane, dok su pozadi išli kulturbundovci, koji su nas dopratili iz Zagreba. Išli smo, kako sam kasnije doznao, prema Novskoj. Tako smo jadni i neispavani, natovareni našim preostalim prtljagom, prepješačili oko 6 km. U toj grupi je bilo i staraca slabog zdravlja, pa ni prema njima nisu imali obzira i tjerali su ih kao i sve nas, da brže idu. Kada nisu mogli ići, onda su kundaci bili u akciji. Tako smo već u prvim satima vidjeli i osjetili u kakve smo ruke pali. Kulturbundovci su to sve sa užitkom promatrali. Kada smo tako prošli jedan dio puta glavnom cestom, skrenuli smo lijevo. Magla se počela dizati. Jesenje sunce, koje je tog jutra bilo crveno, naslućivalo je da idemo u krvave dane. Približili smo se nekoj mladoj, ali gustoj šumi. Uz tu šumu vidjeli smo i nekoliko drvenih baraka. Bio je to veliki kompleks zemlje ogradjen visoko bodljikavom žicom, pored koje su bile na brzinu postavljene tri barake. Na improviziranim drvenim izvidnicama stajali su stražari - ustaše sa puškama, koji su čuvali ranije već dopremljene "zločince". Ušli smo kroz vrata, koja su se također sastojala od gusto prepletene žice. Kada smo svi ušli, onda su zatvorili vrata, pred kojim su bila dva naoružana stražara.

Opet je bilo prozivanje i prebrojavanje, a onda sveopći pregled stvari. Grupa ranije dospjelih zatočenika promatrala nas je iz daljine i neprimjetno pozdravljala klimanjem glave. Mnoga poznata lica su bila toliko već izmjenila svoj izgled, da ih nisam mogao odmah prepoznati. Izmijenili su se i izobličili - ostarili. Nažalost, za kratko vrijeme smo i mi izgledali tako jadno i čemerno. Kada je bila završena ta procedura, dozvolili su nam da možemo s njima i razgovarati. Ubrzo je nastalo ljubljenje sa plačem i jecanjem. Mnogo nas našlo je u tom strašnom logoru i neke svoje najmilije rođake, otac sina, brat brata itd. Tek smo tada doznali, da smo u Jasenovcu.

ODLAZAK NA POSAO

Kolona, oko 1000 ljudi, je bila brzo postrojena. Svaki je dobio lopatu ili kramp. Ustaše nas prate, a put nas vodi kroz Lonjsko polje. Ravnica je pusta, nezasijana, nigdje se nije vidjela nikakva kuća. Odišelili su nas posve od svijeta. Po planu NDH trebalo je da zatočenici podignu Nasip dug oko 25 km uz rijeke Lonju i Strug da bi se spriječile poplave. Radilo se i zimi od 7-12^h i od 1-5 sati po podne pod vrlo teškim uslovima. Bez ikakvih sprava zatočenici su morali puniti do vrha civare* zemljom i lovačom i voziti ih po blatu na nasip. Teško onome, kod

* Civare - tačke, ručna kolica sa jednim točkom.

koga bi ustaše primijetile da nije tačke posve ispunio, ili da se odmara. Batinali su nas stalno toljagama i kundacima po tijelu i po glavi. Gladni i žedni morali smo tegliti iz dana u dan, po suncu i po kiši.

Sredinom oktobra 1941, padala je velika kiša. Rijeke su bile nadošle i poplavile polja. Iako je na nekim mjestima voda bila i pola metra visoka, ustaše su nas tjerale da kopamo i vozimo kroz vodu. Premda su nadzornici radova vidjeli da je nemoguće raditi, jer je voda izbijala sa svih strana iz zemlje, koja je bila samo blato, neprestano su vikali i tukli nas kad god bi koji zatočenik zapeo. Kiša je po više dana neprestano padala, bilo je nemoguće više raditi uslijed visokog vodostaja na samom radilištu. Trebalo je sada izvlačiti alat i civare iz mulja, pa su naredili, da sve to prenesemo na Ciglanu, koja se nalazila na kraju istočnog dijela sela Jasenovca, oko 7 km daleko od ovoga Nasipa. Po vodi, blatu i kiši morali smo prenositi sve te stvari. Ljudi su bili iznemogli i padali su pod teretom. Masovno smo i oboljeli, ali samilosti nije bilo. To se ništa nije uzimalo u obzir. Ustaše su nas i bolesne tjerale na rad, stare i nejake bez milosrdja. Svakoga su mlatili ako bi posrnuo ili se okliznuo, ili zastao da se odmori. To seljenje i prenošenje alata sa Nasipa na Ciglanu stajalo je mnogo života; za zdravlje se uopšte nije pitalo. Zatočenici su se povlačili polumrtvi. Mnogi su jednostavno nestajali, pa su ustaše govorile, da su isti "premješteni" u Djakovo, u bolnicu, ili na drugi posao. Od batina su mnogi imali rane i modrice po glavi i licu.

Rad na Velikom nasipu morao je ipak biti prekinut zbog jakih kiša. Mislili smo da ćemo na Ciglanu bar malo odahnuti, ali su krvnici - ustaše našli i tamo zaposlenje, koje nije bilo skoro ništa lakše. Trebalo je sada podizati Nasip oko Ciglanae oko 600 metara dug, pa se zato taj nasip zvao "Mali nasip". Po mnogim zlodjelima poznati Makso Luburić je tražio, da se taj Nasip završi u što kraćem vremenu. Te radove je onda vodio neki ustaša Beretin, koji je Luburiću obećao, da će Nasip biti podignut za osam dana. Iz dana u dan smo dolazili iz našeg logora na rad na taj Mali nasip. Kiša nas je po nesreći stalno pratila. Išli smo na rad ranim jutrom još po mraku i bez doručka, a vraćali smo se u samu noć. Za ručak smo tada imali još po nekoliko kuhanih krompira, koje su nam dijelili na samom terenu. Večera se samo dijelila u barakama. To je bila neka čorba sa po nekoliko zrna graha /pasulja/. Dijeljenje te večere bi se razvuklo obično do kasno u noć i mi smo jedva čekali da možemo mrtvi umorni da legnemo i zaspemo. Mnogi bi zaspali i bez te vodene večere, pa se tako hrana sastojala samo od nekoliko krompira dnevno. Propadali smo naglo iz dana u dan. Ljudi su svaki dan umirali od gladi, iznemogli i bez bolesti. Rad i na ovom nasipu je bio veoma težak. Padali smo i mnogi su po-

bijeni na samome Nasipu samo zbog toga, što im se okliznula noga, noseći lopatu sa teškom ilovačom da bi je bacili na nasip. Ustaša bi jednostavno u padu lupio kundakom po glavi i tako je žrtva ostajala u blatu. Grobari su po noći mrtve kupili i bacali u Savu, ili bi ih prevozili pod jakom stražom preko Save i zakopavali u zajedničkoj jami. Taj se naporan posao razvukao preko cijele jeseni i stajao je sigurno više desetina hiljada žrtava.

Svaki dan su dolazili novi zatočeniци iz svih krajeva NDE. U svakoj baraci je spavalo po 600 ljudi na boksovima, zbijeni jedan uz drugoga pod vrlo teškim higijenskim prilikama. Zrak je bio skoro nepodnošljiv, a nije bilo dozvoljeno da se nijedan prozor, a kamoli vrata drže otvorena. Sa obe strane barake je bila po jedna benzinska kanta za vršenje nužde, sa drvenim poklopcem. U dvijema barakama bili su stalno samo Jevreji. Samo po koji, obično, pravoslavni bi bio u tim barakama. Sami ležaji su morali biti prljavi, jer ljudi nisu imali ni kada da očiste odjeću, koja je od blata stalno bila prljava. Neki bi iznemogli legli, pa i umrli sa kaljavom obućom. Većinom mokra odjeća se isparavala, a ne bi se ni osušila do ustajanja i odlaska na rad izdana u dan. Koliko je samo ljudi ubijeno u samim barakama, jer nisu mogli više da idu na rad! Išli smo rano na posao, a kada bi se vratili, doznali bi da su ti i ti ubijeni u baraci, ili odnešeni i likvidirani.

Sredinom novembra 1941. počele su još jače da se razlijevaju rijeke na Lonjskom polju, gdje su bile naše barake. Bilo je vrlo teško prilaziti i izlaziti iz barake. Morali smo gaziti vodu i 40 cm visoku. I tu su zatočeniци padali, da se i ne dignu, jer bi ih ustaše sa užitkom dotukle. Voda je stalno rasla, pa je bila dostigla i visinu barake pri ulazu i ulazila već u nju. Tada nismo više ni hranu za večeru dobijali. Nije se moglo više ići u šumu po drva zbog visokog vodostaja. U kuhinjama se zbog toga nije moglo kuhati. Patnje i muke su se sve više povećavale uz samu glad. Gledali smo i osjećali smo šta nas čeka, jer su već mnogi umirali od gladi.

Napokon, jednog jutra je stiglo naredjenje, da se 400 mlađih i jaćih zatočeniка pošalje na stalan rad u Ciglanu Jasenovca. Smjeli su se javiti samo oni, koji mogu raditi teške poslove. Da su znali šta druge čeka, bili bi se javili svi da idu iz ovih baraka. Nažalost, ustaše su probirale sposobnije, medju kojima sam bio i ja. Spremanje ono malo stvari nije dugo trajalo. Izvukli smo se iz barake zagazivši u vodu, koja je već bila narasla 60 cm. Dočekale su nas na cesti ustaše da nas povedu u Ciglanu. Gazili su i oni vodu pa su vikali i galamili na nas. Bili su ljuti, pa im je sve smetalo i tukli su nas nemilice. Mnogi su i tu stradali pod udarcima kundaka. Pošto su i ostala polja bila poplavljena, morali smo ići željezničkom prugom. Kada smo stigli do pruge, vidjeli smo da više

nas od onih "sretnika", koji smo bili odredjeni kao "jači", nema. Zaostale nije niko više nigdje ni vidjeo. I željezničkom prugom su ustaše tukle batinom. Kiša je dalje neprestano padala, a mi smo pod udarcima batina skoro trčali što smo brže mogli sa ono malo stvari.

Poslije nekoliko dana u Ciglanu su dovukli još jednu grupu zatočenika iz tzv. Jasenovca 2, pa nas je skupa bilo oko 800 zatočenika u Ciglanu. Onda je već bio počeo i snijeg da pada. Iz grupe Jasenovca 2 prve večeri umrlo je oko 50 zatočenika, jer su i njih putem tukli do iznemoglosti. Sudbina preostalih u logoru Jasenovac 2 sigurno nije bila ništa bolja. Hrana se tamo uopšte nije više slala. Iz baraka nisu smjeli više ni izlaziti. Nuždu su stalno obavljali u samoj baraci. Tako je ostalo prepušteno nemilodj sudbini oko 550 zatočenika.

RAD I ŽIVOT U CIGLANI

Ova Ciglana je bila vlasništvo nekog Bačića iz Zagreba, koji je također bio uhapšen od ustaša odmah po njihovom dolasku na vlast. Bio je pravoslavac. Ciglana je bila na kraju istočnog dijela Jasenovca uz samu obalu Save. Pored te Ciglane bila je jedna pilana i lančara. Odmah po našem dolasku u Ciglanu, sve civilno radništvo je bilo otpušteno. Većinom seosko radništvo iz okoline Jasenovca. Ustaše nisu htjele da ti radnici vide kako izgleda ova nova radna grupa zatočenika i postupak prema nama. Branili su da bilo tko i progovori s nama. Tako su nas raspodijelili po raznim radionama. Spavali smo neko vrijeme u šupama, gdje su se sušili crijepovi i cigle. Šupe su bile otvorene i bez zidova, jedino je krov bio od crijepa.

Bila je te godine nezapamćena zima. Bio je napadao visok snijeg, a temperatura je bila, od polovine decembra, svaki dan niža. Zatočenici su se vukli po logoru bez hrane i napola goli i bosi, neobrijani i prljavi. Vode nije bilo, jer se smrzla, pa se ljudi uopće nisu prali. Zbog nečistoće zavladao je i bolest /pjegavi tifus/ od koje je umrlo mnogo zatočenika. Pored toga, umrlo je mnogo ljudi i od zime. Budili smo se u jutro prekriveni snijegom koji je preko noći padao, ili je vjetar nanio. O brojnom stanju zatočenika, niko nije vodio brigu. Koliko je dnevno umiralo, ili nestajalo, također se nije znalo, ali je dovoljno ako napomenem, da je bilo oko 120 zatočenika-grobara, koji su se stalno mijenjali iako su za taj težak posao birali samo mladje i jače. Oni su samo mrtve nosili, zakopavali, bacali u Savu ili u "krematorij" Pićilija. Grobari nisu smjeli imati kontakt sa drugim zatočenicima, da ne bi odavali šta su sve vidjeli i morali uraditi. Zato su grobare svaka 2-3 mjeseca likvidirali. Grobari su vidjeli /i sobom u grob odnijeli/ mnoga zlodjela. Nijedan živi svjedok tih strašnih djela, nije smio ostati živ. Zato su ustaše, vjerojatno po uzoru na Nijemce, počeo-

le da spaljuju ne samo lješeve, nego i polužive ljude. Ja sam lično preživio i vidio te zime kako su promrzle, još žive ljude, odnosili i bacali po naredjenju u peći Ciglane. Snijeg je onda bio visok, a spavanje u šupama dok nisu bile izgrađene nove barake, mnogo je tome doprinio. Hrana je bila vrlo slaba, samo nekoliko listova kuhanog kupusa bez ikakve masnoće, a često i bez soli. Vatra se nije smjela uopće ložiti, a nismo se mogli nigdje ni skloniti od zime. Poplava više nigdje nije bilo, jer je temperatura brzo padala do -30°C . Ciglana je onda radila punom parom. Zatočenici su se uvlačili u jednu veliku ispražnjenu prostoriju u kojoj se pekla cigla da bi se barem malo raskravili, jer su zidovi bili još topli. Skrivali smo se time i od ustaša, da nas ne vide nezaposlene. Jednom se veća grupa zatočenika uvukla u te prostorije ne sluteći, da iz nje neće više ni izaći. Odjednom je zagrmjelo "Napolje!" sa psovka. Oni, koji su bili bliže izlazu, uspjeli su da pobjegnu, ali je većina ostala unutra. Ustaše im više nisu dozvolile da izađu. Ta je prostorija bila posve mračna. Čim sam pobjegao iz nje, udaljio sam se što više, da me ustaše ne vide. To se dogodilo nekako u 1 sat kada je bilo vrijeme ručka. Poslije podne kad sam prošao pored tog mjesta, vidio sam šta se ondje radi i sprema. Nekoliko zidara je ondje zazidavalo otvore i jedan mi došapne: "Bježi odavde, u prostoriji ima mnogo zatočenika, zapečaćena im je sudbina!" Tek smo onda shvatili šta se zbilo. Svi su živi izgorili, a to se kasnije opetovalo s tom razlikom što zatočenici nisu više sami ulazili da se ogriju, nego su ih ustaše gurali unutra i zaključavali prostoriju. Koliko je žrtava na taj način stradalo, nitko ne može znati. Bilo ih je sigurno mnogo.

DOPREMANJE NOVIH ZATOČENIKA

Često su dolazile nove grupe zatočenika. Jevreji iz svih krajeva NDH bili su skoro svi dopremljeni do proljeća, ali su pojedinci ili manje grupe, familije, došli i kasnije, ljeti. Od velikog broja mladih i starijih, koji su bili stigli do kraja 1941. godine, nije do proljeća ostalo ni 10%. U toku zime sa jakim ustaškom pratnjom stizali su sa željezničke stanice Jasenovac do Zdruga^x koji se nalazio u samome selu. Ondje je vršen opći pretres i oduzimanje stvari, najviše donete hrane, odjeće i obuće. O batinama, koje su ove zatočenike, većinom starce, pratile, neću ni pominjati. Bilo je ustaša, čija je jedina dužnost, ili "hobi", bilo batinanje zatočenika. Teško li je bilo onome, ko je sakrio bilo kakav novac, ili drugu vrijedniju stvar, koju bi ustaše kod pretresa ili kasnije pronašle. Taj je bio obično isprebijan. Sam pretres je bi-

^x Zdrug - brigada.

o veoma strog. Zatočenicima su odmah bili opomenuti, da moraju sve stvari da predaju. Tek onda je bio izvršen pretres stvari i lični pretres. Najviše su tražili novac, zlatnike i nakit. Ti su pretresi trajali često po više sati. Tek onda su zatočenicima slali, opet sa jakom ustaškom stražom, u logor Ciglanu. Logor je bio udaljen 1 km, pa i na tom kratkom, prvom, putu, bilo je po nekoliko nesretnika, zapravo "sretnika" koji nisu doživjeli niti da udju u Ciglanu, jer su ih ustaše putem dotukle, pošto nisu mogli ići brzo, noseći svoje stvari.

Mi stariji zatočenicima, koji smo ranije došli, bili smo već opredjeljeni za razne radove, kao što su: istovar vagona, čišćenje ulica, rušenje pravoslavne crkve i dr. Vidjeli smo mnogo puta na cesti lješeve pridošlih zatočenika.

Po dolasku novih grupa na Ciglanu, počelo je i njihovo sortiranje. Stariji, slabiji i djeca u jednu grupu "za lakši rad", a ostali za teže poslove. Jandnici nisu ni znali šta znači "lakši rad". Mi im nismo mogli još ništa ni kazati, ili objasniti, jer su obično već iste noći bili odaslani preko Save, na mjesto zvano Gradina, odakle ni jedan više nije natrag dolazio, jer su odmah tu bili ubijeni. I Gradina bi imala mnoge strahote i zvjerstva da priča, kada bi to samo mogla, jer su zlikovci imali još dovoljno vremena da tragove izbrišu iako su masovne grobnice ostale.

Pred sam Božić 1941, odvedena je manja grupa od 50 zatočenika iz Ciglane na rušenje baraka u logor Jasenovac 2. Samo nekoliko od ovih se vratilo. Veći broj su pobili za vrijeme samog tog rada. Jedan od ovih koji su se vratili, pričao mi je sljedeće: "Odvezli su nas tamo kamionom. Osjećaj za vrijeme vožnje je bio vrlo težak, jer nismo znali kamo nas voze. Tek kada smo se približili onim barakama gdje smo bili do novembra iste godine, znali smo gdje smo. Polja su sada bila pokrivena debelim slojem snijega, a pod njim je bio led jer je bila vrlo jaka zima. Ušli smo u barake misleći da su prazne, ali smo odmah osjetili neki zadržak i poslije smo vidili šta se sve u njima zbilo. Mnogo je ljudskih lješeva ležalo na boksovima sigurno više nedelja. To su bili oni nesretnici, koji su ostali ondje poslije naše evakuacije logora. Pomrli su jandnici od gladi, napušteni bez ikakve hrane i vode, zaključani, i niko im se nije mogao približiti. Sve smo to morali da gledamo šutke. Kada su nam naredili, morali smo da ih iznesemo van i zakopamo skupa u zajedničkoj jami, koju smo plitko iskopali i pokrili zemljom. Onda su naredili da rušimo barake. Kako je bila velika zima, a hranu nismo dobili za ova tri dana, većina nas je bila iznemogla i od napornog rada. Zato su mnoge ustaše pobile za vrijeme rada, a mi smo morali sve to da izdržimo. Tako mi je ispričao taj očevidac konačne likvidacije Jasenovca 2. Kasnije je i on bio ubijen u drugoj grupi. Slično je bilo i u logoru

Krapje. Ondje su također bili zatočeniци od augusta do novembra, a bilo ih je ostalo oko 700 slabih zatočeniка, pošto su mlađe već bili evakuisali. U noći između 21. i 22. novembra došla je tamo jedna grupa ustaša sa jednim zatočeniком bugarske narodnosti. On je morao sam sudjelovati u zvjerstvima. Svi su napušteni zatočeniци morali nestati i zaklani su do jednoga kao stoka. Izvodili su ih pojedinačno iz barake u mrak, gdje su ih dočekali koljači krvavih ruku. Oštrim kamama su ih klali, pošto bi ih pret hodno ošamutili tupim nekim udarcem u glavu i oborili na zemlju. Zatočeniк-оčevidac tog groznog klanja iznemoglih pričao mi je taj događaj odmah slijedeći dan. Opisao je i sva zapomaganja i moljakanja pojedinaca u očaju, sve je bilo uzalud. Koljači su izvršili svoj posao sa naročitim užitkom. Te večeri je navodno poklano 613 žrtava, kako je to neki ustaša bio odao i svoje "junaštvo" istakao. Zatočeniк, koji mi je to pričao, obolio je umno, pa su i nje ga likvidirali na sličan način, kao i ostale.

PRVI BOŽIĆ U LOGORU

Bila je dovedena jedna grupa zatočeniка iz Nove Gradiške, oko 80 njih. Tog dana nismo radili. Stajali smo u šupama smrzavajući se od zime. Dan je bio potpuno vedar, a temperatura jako niska. Zapovjednici i druge ustaše bili su od reda svi pijani. Slavili su prvi Božić u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Pretres novih zatočeniка je ipak i tog dana bio vrlo strog. Mi im se nismo smjeli približiti. Ta grupa nije bila pregledana kao druge u Zdrugu vjerojatno zbog Božića. Čuli smo nekoliko ispaljenih metaka iz pištolja ili puške i misli smo, da pijane ustaše pucaju prigodom Božića. Nažalost, poslije izvršenog pretresa vidili smo izvjestan broj pobijenih novih zatočeniка. Ležali su još na snijegu, dok su ostale rasporedili u nove šupe. Isto tako su postupali i u Zdrugu kod pretresa. Ako nije sve predao od vrijednosti, po kazni je odmah bio strijeljan. Ljudski životi kod ovih zlikovaca nisu imali nikakvu vrijednost. Ubijalo se masovno i pojedinačno, kako se kome kada prohtjelo.

Sutra dan /drugi dan Božića/, zapovjednici su održali govore zatočenicima: "Svi moramo raditi u logoru. Onaj koji misli, da nije sposoban za rad, neka se javi, biće premješten u Djakovo na "oporavak". Neki su to smatrali kao božićni dar za slabe i vjerovali su riječima zapovjednika, pa su i molili za premještanje. Istoga dana popodne bili su molitelji postrojani i natovareni na kamione. Stvari nisu smjeli ponijeti, uvjerali su ih da će posebnim kamionom stvari biti poslana u Djakovo. Nikada ti zatočeniци nisu vidjeli više ni Djakovo, ni svoje stvari. Pokolji su bili tolikog razmjera o Božiću, da je svaki od nas očekivao istu sudbinu i kraj. Iako je onda bio ubijen veliki broj slabih i bolesnih, umirali su mnogi i od raz-

nih bolesti, iznemoglosti, zime i gladi. U šupama su mnogi bili izjutra promrzli i ukočeni. U bolnicu nije htjeo niko ni da ide, niti se ko javljao za pregled ljekaru. Morali smo ustajati već u 6 sati po mraku. Odmah se išlo na primanje doručka, toplog nezasladjenog čaja, i odmah na posao. Umivanja nije bilo. Ruke smo mogli prati samo na povratku s posla, ili pred ručak. Od velike zime bile su i pumpe često smrznute. Prolazeći tako rano po mraku spotali smo se o mrtve. Grobari su imali i u barakama dosta posla iznoseći mrtve. Preko zime su ih zakopavali ispočetka u neposrednoj blizini logora, a onda su ih počeli, po naredjenju Pićilića, nositi u velike otvore peći Čiglane, pa se miris izgorjelog mesa često osjećao po cijelome logoru.

U proljeće 1942. godine zidane su velike zgrade za ustaške nastambe. Prije toga, još u januaru, morale su grupe od po 50 zatočenika rušiti pravoslavnu crkvu sela Jasenovca, što je bilo vrlo teško i opasno. Nije bilo nikakvih skela, morali smo se penjati na strmi krov i skidati crijepove. Na povratku u logor pod jakom stražom ustaša morali smo i pjevati, inače bi nas tukli. Svaki ustaša je smio i mogao da nas tuče koliko je htio, a za malenkost i da nas ubije. Izgovor je bio lak: "htjeo je pobjeći". Jednog dana vraćajući se s posla na crkvi, došapne mi neko, da je došao krvnik Luburić i da "pravi red" u šupama. Pregledao je zaista šupe u kojim su spavali zatočenici. Na tavanu zgrade gdje se cigla pekla, bili su sakriveni neki bolesnici. Tu sam i ja spavao nekoliko noći sa bratom. Kad je Luburić nenadano i tamo zašao na taj tavan, postrijeljavao je sve koje je zatekao da ondje leže. Istovremeno je pobacao sve odjevne predmet i pokrivače zabranivši dalje spavanje na tom tavanu. Onda sam i ja ostao bez ostatka mojih stvari. Nisam imao više ni čime da se pokrijem noću, a zima je bila jaka. Brata sam bio izgubio; nisam znao ni gdje spava. Imao sam onda namjeru da se ubijem, pa sam se dva dana bavio mišlju da skačem u Savu. Suzdržao sam se od toga najviše zbog rodbine na koju sam stalno mislio i nadao sam se pogdjekad, da ću ih živu zateći. Tek jedne nedelje šetajući logorom sreo sam brata, za koga sam sebojao, da ni on više nije među živim. I on povika: "Gdje si, mislio sam da nisi više živ?!" Tako je eto bilo u ovom logoru. Ako najbližeg ne vidiš nekoliko dana, misliš da nije živ.

Početkom 1942. došlo je do velike reorganizacije u logoru. Osnovana je u Jasenovcu Kožara, a u starim zgradama bivše Kaznione Stara Gradiška otvoren je Obrtnički logor. Tada sam i ja bio odredjen za stalan rad u Kožari. Ispočetka se nije moglo u tom manjem logoru raditi, jer nije bilo potrebnog materijala, a bila je još i jaka zima, pa smo radili na vanjskim poslovima, na istovaru raznog materijala na željezničkoj stanici, opljačkane robe od stanovništva i dr. Čistili smo snijeg na ulici, re-

zali i cijepali drva za ustaške urede i za časnike. Tako smo i upoznali neke mještane, stanovnike Jasenovca. Bilo je oko loo seoskih stanovnika, većinom su bili pravoslavci. Oni su nas sažaljevali i davali nam kradom ponekad koji komad kruha, luka i slanine. Bacali su to u papiru kroz prozor, kada ih ne bi ustaša pratilac vidio. Nekad bi našli takav zamotak i pod kolicima kojima smo radili i na večer ih ostavljali na putu u jarku. Nažalost, već u maju iste 1942. godine zadesila je većinu pravoslavaca ista sudbina, kao i nas. Otjerani su i oni u logor, gdje su također masovno stradali.

Rad u Kožari se nije odvijao onako, kako su to htjeli ustaški glavari, pa smo se već 28. januara vratili nazad u logor Jasenovac. Bilo nas je 150 u Kožari. Morali smo se na brzinu spremirati, pa su nas gonili batinama kad su stigle saone da tovarimo. Morali smo pakovati materijal i alat. Ono 20 dana što smo bili u Kožari bilo nam je mnogo lakše. Pri samome polasku čuli smo, da je jedan drug umro. Bio je bolestan, a kad je čuo da se vraćamo u Ciglanu, naglo je umro. Njegov lješ smo morali ostaviti u Kožari. Ustaše nisu dozvolile ni da ga na brzinu zakopamo. Šta je s njime bilo ne znamo. Išli smo pješke do Ciglana. Čim smo stigli, vidjeli smo mnogo novih logoraša Jevreja. Kao i obično, bila je prozivka i prebrojavanje, pa su nam odredili mjesta za spavanje. Za onih 20 dana, dok smo bili u Kožari, ovdje su zatočnici sklopili više baraka, koje su vagonima bile stigle, navodno, iz Njemačke. Zima je bila neizdrživa i za dobro obučene ljude; snijeg je bio visok i dalje je padao. Tražilo se da se brzo radi, a za to nije bilo uslova. Zatočnici su morali sve sami da rade i to: istovariti materijal iz vagona i prenijeti ga na ledjima do mjesta postavljanja. Zatočnici su promrzli i gladni padali pod teretom prteći snijeg, iznemogli od napora. Barake su bile nove i mislili smo da će biti vrlo podesne obzirom na dosadanje ležanje zatočenika, ali u sedam baraka, koliko ih je svega bilo postavljeno, utrpali su mjesto po 300 mnogo više u svaku baraku /pa i preko 600 u nekoj sa boksovima na sprat/, jer je tada bilo u logoru 5-6000 zatočenika. Mi smo bili smješteni zajedno u jednoj baraci tako, da uopšte nismo mogli spavati. Smračivalo se vrlo rano, a mi smo morali ići odmah u barake, iz kojih niko nije smio izaći dok ne svane. Nužda se takodjer morala obavljati u baraci. Jedva smo čekali, da svane jutro i da primimo doručak, par sitnih kuvanih krompira, koje mi iz Kožare prvog jutra nismo ni dobili, jer za nas nije bilo slijedovano. Tako smo bili prva 24 sata bez ikakve hrane. Nismo se nikome mogli ni žaliti. Do osam sati su bili već svi odredjeni i otišli su na rad. Samo smo mi iz Kožare bili ostali čekajući raspored. Bojali smo se, kao što se često događalo, da će i nas odrediti za Gradinu. Nestrpljivo čekajući, strajšno nas je mučila neizvjesnost, šta li će se s nama dogoditi. Iako je bila zima, odahnuli smo kad smo čuli, da će

nas opet vratiti u Kožaru, ali samo 50 i to od ustaških glavara odabranih. Bilo je nastalo veliko komešanje među nama. Svaki je htio da uđe u listu od tih 50 zatočenika. Napokon su bili popisani ti sretnici, među kojima ja nisam bio, ali su u toj listi bila moja dva brata. Odmah su se svi vratili i mi smo se rastali teška srca i suznim očima uvjereni, da se nikada više nećemo vidjeti. Rastao sam se, dakle od braće ne znajući šta će sada sa mnom biti. Bojao sam se noći, kada su obično odvodili slabije zatočenike, nesposobne za teže fizičke poslove, skoro uvijek preko Save u Gradinu - u nepovrat!

Čekajući tako cijeli dan u studeni, nenaspavani, doznali smo da se sprema jedna grupa zatočenika za Staru Gradišku. Još se nije znalo koliko će ih biti u toj grupi, ali je svaki nastojao koliko je mogao da bude uvršten za Gradišku. Bilo je napokon popisano nas 200 i iste večeri nam je rečeno, da se spremimo za odlazak. Mnogi nisu vjerovali, da će nas zaista odvesti u St. Gradišku. Bili smo još uvijek u strahu, da nas ne otpreme u Gradinu, mjesto u Gradišku. Taj osjećaj, kada se čeka u strahu i u neizvjesnosti, ne može se nikako opisati. Nije bio to prvi slučaj, da su mnoge grupe zavarali pred odvođenje na likvidaciju. Bio je već pao mrak, a mi smo još čekali postrojeni po dva u redovima pred glavnom ustaškom kancelarijom. Niko od nas nije smio ni riječ da izusti. Zubi su cvokotali od zime i straha, svaki se bio zanio u svoje misli. Bilo je mnogima već i žao, što su tražili da se uvedu u tu listu za Gradišku. Kako se mrak spustio, slutili smo na najgore. Naturala nam se kobna misao: "Danas mi je zadnji dan života". Medjutim, došlo je ugodno iznenadjenje. Otišli smo zaista u St. Gradišku i napustili smo Ciglanu. Išli smo ka željezničkoj stanici. Udaljujući se iz Jasenovačkog logora vraćao se po koji tračak nade, da nam ipak nije bio to sudnji dan. Na stanici su bili već prazni teretni vagoni, koje smo mi brzo popunili i stisli se u njima, pa nam nije bilo toliko hladno. Bilo je to 29. januara 1942. godine. Taj datum neću zaboraviti dok živim.

Vrata vagona se za nama zatvoriše, zaporima zamandaljena. Kako smo bili gladni i pospani, brzo smo sjeleći u vagonima zaspali. Po pričanju nekih zatočenika čekalo se na stanici u Jasenovcu dosta dugo. Tek smo u ranu zoru stigli do Okučana, gdje smo se iskrkali. Upravo je bilo svanulo kada su nas ustaše povele. Bila je gusta magla, iako je bilo vrlo hladno, nadali smo se, da će biti sunčan dan. Poslije prebrojavanja i kratkog govora zapovjednika ustaške straže, koji nas je upozorio da budemo mirni i da ne kušamo bježati /imao je pravo sve da nas pobije, ako neko pokuša bježati/, krenuli smo prema St. Gradiški, koja je od Okučana udaljena 14 km. Išli smo glavnom cestom pokrivenom naslagom smrznutog snijega, koji je škripio pod nogama. Bilo je vrlo hladno, ali mi to u hod

nismo osjetili. Postupak ustaških stražara je ovaj put bio snošljiv. Oko 12 sati kada se krezavo sunce bilo diglo, ugledali smo izdaleka krov zatvora St. Gradiške. U morni i gladni ušli smo kroz glavni ulaz u veliko dvorište zatvora. Mislio sam onda, da neću više nikada izaći iz tog "zatvora" na slobodu. Do ovog rata svaki je osuđenik znao zašto je u zatvoru i koliko ima u njemu da odsjedi. Bilo ih je mnogo koji su nekom amnestijom i prije bili otpušteni, nego je dosudjena kazna bila izvršena, ali za nas zatočenike-Jevreje, nije bilo nikakve nade osim opće slobode za cijeli napaćen i porobljen narod.

Stigli smo u ovaj logor upravo kada se ručak dijelio, pa smo kod kazana susretali i po kog poznatog od onih, koji su početkom januara bili ovamo došli, odnosno premješteni. Tada je bez nas bilo oko 500 zatočenika u ovom logoru. Potužili smo se drugovima, da već dva dana nismo dobili nikakvog jela, pa su mnogi pristali, da se najprije nama podijeli ručak, a njima, tek ako šta ostane. Tako smo se poslije dvodnevnog gladovanja najeli pure, koja je bila bolja od bilo kog pečenja. Odrediše nam i sobe za spavanje, velike, duge i dosta zračne. Objekte ovog zatvora, po pričanju, izgradili su Austrijanci još prije okupacije /1878/ BiH negdje sredinom XIX stoljeća, kada su služile kao kasarne pogranične straže. Bili smo sretni kada smo ovamo došli, jer su ove "nastambe" bile zidane i prostrane. Bilo je i električno osvjetljenje, pa smo govorili jedan drugom, da smo došli u "sanatorij" iako je to ipak bila kazniona, u kojoj su do nedavno ispaštali svoje zločine najveći kriminalci. Kako se vremena mijenjaju! Oslobođeni su zločinci, da bi se nevini zatvorili.

U ovom logoru su već bile obrtničke radione, gdje su radili mnogi obučari i krojači. Posla je bilo mnogo. Ustaše su svaki dan dovozile razne sirove kože, tekstil i sve ostalo što se pljačkalo na zaposjednutoj teritoriji. Oni logoraši, koji nisu imali nikakav zanat, obavljali su sporedne poslove. Najviše se onda radilo na čišćenju snijega putova i dvorišta, a snijega je te godine bilo mnogo. Pošto je tada u tom logoru bilo dosta mjesta, tokom februara su svaki dan dolazili transporti žena i djece. Opazili smo i osjetili, da je mnogo novih došlo. Krajem februara je bilo već tijesno i za spavanje. Kuhinje nisu mogle na vrijeme da skuhaju i ono malo hrane, što su nam davali. Žene su bile odvojene od muškaraca i smještene u Kuli, gdje su čekale da ih odvedu na likvidaciju. Niko se od muškaraca nije smio njima približiti, a kamo li govoriti s njima. Koliko je ondje bilo naših majki, žena, djece, sestara i drugih rođakinja, nije niko mogao znati. Bili su neki strijeljani i zbog toga, što su nezapaženi kušali da im se približe i nešto kažu ili dodaju koji komadić kruha. Bez ikakvog ispitivanja i procesa, bio je svaki ubijen, za koga bi se doznalo da mu je

pošlo za rukom približiti se vlastitoj ženi, ili djetetu.

Mi smo novopridošli morali sutradan tek otići u kancelariju da damo svoje generalije. Svi oni, koji su bili zanatlije, bili su odredjeni za odgovarajuće radione. Ostali smo bili odredjeni za vanjske poslove. Medjutim, mene su po potrebi postavili za nadglednika u glavnoj kuhinji, koja je bila ogromna. Tu su bila tri velika uzidana bakrena kazana u kojima se kuhala hrana zatočenicima. Ovi su se kazani samo praznili i odmah se voda pristavljala za slijedeće obroke. Drva nije nikada bilo dovoljno, a i kada ih je bilo skoro uvijek su bila sirova. Zatočenići su skoro svaki dan morali ići na sjeću i odmah se posječeno moralo dovući. Sve odluke su ustaše donosile na brzinu bez obzira na to, da li se zadatak može izvršiti. Temperature su bile do 30°C ispod nule, drva sirova su slabo gorjela i stalno se dimilo u kuhinji, gdje se kuhalo i za žene. Njima se hrana vozila u Kulu pod strogom ustaškom stražom, da se niko ne bi približio i vidio zatočenice. One su dobivale samo jedamput dnevno jelo, jer nisu ništa radile. Rijetko su kada i tu hranu primale na odredjeno vrijeme, obično, kada su muškarci bili već podmireni. Jednog dana sam ja išao po odobrenju jednog ustaše na podjelu hrane ženama. Našukao sam bijelu kapu na glavu i velike očale na nos, pa sam pošao sa nosiocima kazana do te zloglasne "Kule". Imao sam neodoljivu želju, da vidim i te jadnice. Znao sam da su skoro isključivo Jevrejke. Tog dana su upravo bile došle dvije velike grupe žena i djece iz Zagreba i iz Visokog. Kad nas je stražar pustio na ulazu, prošli smo uskim i mračnim hodnikom i javili smo se zapovjedniku, ustaši Vrbanu. Bile su ćelije, vrata do vrata, pa smo stali sa kazanom kod prvih vrata. Bila je to neka rijetka, napola skuhana, pura. Zapovjednik je malo kušao istu, da bi udovoljio formalnosti. Pozvane su zatočenice da pristupe sa porcijama. Stare i mlade su pristupale šutke u stroj za ručak. Poneka žena je molila i za djete, a sve su bile već kao sjene izmršavile, iako su nedavno došle u ovaj logor. Mnoge su bile nepočešljane i neispavane, gladne, pa mi se srce stezalo gledajući ih tako jadne. Ništa nisam smio nijednoj da kažem ili pitam. Kod jedne mi je bilo zapelo oko, kao da sam je poznavao, ali ne znam koja je. Primjetih, da je i ona mene prepoznala i tiho mi je šapnula. Bila je to jedna prijateljica moje žene, inače dobro poznata društvena radnica iz Zagreba. Bili smo više puta u raznim odborima na sastancima i dobro je uvijek izgledala, a sada je bila već kao sjena, da je nisam mogao prepoznati. Tako su redom izgledale sve. Ne samo tjelesno, nego i duhom klonule i ispaćene, gore nego muškarci. Čekale su svakog dana slobodu, koju su plaćale životom.

U februaru je zavladao i u ovom logoru pjegavi tifus. Iz dana u dan je bilo sve više oboljelih. Dva liječnika, takodjer zatočenika, nisu bila u stanju da spri-

ječe širenje te zaraze, niti su mogli sa uspjehom da liječe sve te iznemogle bolesnice. Nije bilo ni lijekova, a pojavio se kod nekih i proljev. Za kratko vrijeme su sobe za spavanje postale bolnice. Umiralo ih je i po 20 dnevno, što je pogodovalo ustašama, koje su međjusobno govorile i mislile: "Neka umiru, nećemo ih morati ubijati!" Bolest je vladala puna dva mjeseca. One, koje su preboljele, izgledale su kao živi lješevi, jedva bi stale na noge, ustaše bi ih odvele na "oporavak", odakle se nijedna nije vratila, kao ni muškarci, koji nisu mogli raditi. Mnogi se zatočenici nisu ni smjeli javiti, da su bolesni. Radili su dok su mogli i čuvali su se, da ne ostanu ležeći, jer su takvi i "po kazni" bili odvedeni i likvidirani. Liječnici su morali za sve nestale ispostavljati svjedodžbe o smrti zbog bolesti.

Dok su te masovne bolesti trajale, nisu ni muškarci skoro ništa radili. Nije bilo više uopšte stručnih radnika za određene poslove. Mnogi su bolesnici ležali na podu sa visokom temperaturom. Nastojali smo i kada smo bili bolesni, da se međjusobno tješimo iako je većina bila uvjerena, da će nas bolest ili likvidacija riješiti svih patnji. Među nama je bio jedan drug, koji je svakog jutra obilazio sve sobe i budio nas. Njegova je dužnost bila /potajna/ i da nas obavijesti o najvažnijim događajima u logoru. Podržavao nas je moralno i davao nam je podstreka da ne klonemo i mi smo ga rado slušali, svakako nezapaženo od ustaša. Medjutim, ta duševna hrana nije dugo trajala. Izgleda, da su ustaški glavari nešto o tome doznali /neko ga je možda denuncirao/ i jednog dana je i on nestao. Odveli su ga u samicu, iz koje se nikada nije vratio. Istovremeno se bila pronijela vijest da će nam biti odobreno jedamput mjesečno da se javimo kartom kući, ili znancu, a da ćemo smjeti primiti i pakete hrane.

Prvo pisanje kući je bilo odobreno u aprilu 1942. godine onim zatočenicima, koji su bili više od 6 mjeseci u logoru. Dobili smo posebne dopisne karte, specijalno tiskane-logorske, na kojima smo smjeli napisati samo 20 riječi hrvatskim jezikom i zatražiti hranu /paket do 5 kg. koliko se smjelo slati/. To su bile prve vijesti, kojima smo bilo koga mogli da obavijestimo, da smo još živi i da nam je "dobro" i da smo zdravi. Počeli su nam stizati ispočetka i paketi, ali je svaki paket bio otvoren od ustaša i bez prisustva zatočenika "cenzurisan" tako, da su oni oduzimali sve što je bilo bolje. Lijekove iz paketa su redovno oduzimali, jer su bili potrebni za ustaške bolnice. Od hrane su oduzimali sve slatkiše i suho meso, a ostavljali su samo kruh i ono, što se njima nije dopadalo. Imali smo ipak veliku pomoć i od tih paketa. Da nije bilo te vanredne hrane, bili bi teže izdržali, osobito poslije težih bolesti. To je ujedno bio i jedini kontakt, kakav-takav, sa bilo kim od familije, ili sa pozudanim znancem. Slobodnih Jevreja nije više skoro ni bi-

lo u NDH. Samo skriveni, ili na prisilnom radu, kojima nismo ni smjeli pisati. Bilo je i takvih zatočenika, koji zaista nisu imali kome da pišu i mole za paket. Pisali su mnogi Jevrejskoj općini Zagreb, koja je, iako sa povjerenikom, dosta dugo slala pakete sa najnužnijom dodatnom hranom. Bila je u toj Općini osnovana neka "Skrb" za logore po nekom odobrenju Povjereništva ustaških vlasti. Ta "Skrb", zapravo jedina za Jevreje u cijeloj zemlji NDH, funkcionisala je skoro do svršetka postojanja logora, do aprila 1945. Ta općina je slala pakete sa hranom i odjevnim predmetima mnogim zatočenicima redovito, ako su joj se obračali. Mogu reći mirne duše, da su ti paketi mnogima pomogli da izdrže do kraja. Tu akciju moram i ovom prilikom da pohvalim, bilo kojom inicijativom ili odobrenjem, što je postojala i podržana bila.

Mnogo nas je sebi postavilo pitanje, šta li je rukovalo ustašku vlast, da je odobrila pisanje i dobivanje paketa za zatočenike? Znali smo, da to nisu nikakvi osjećaji humanosti, jer tako nešto kod njih, osobito za Jevreje, nikada nije postojalo. To su svi dobro znali koji su vani bili slobodni i mogli otvoreno gledati kako se postupalo sa Jevrejima. Mi smo u logorima to najviše i osjetili. Za ustaše nije bio nikakav problem /za mnoge je bio užitak! / ubiti zatočenika, žene, pa i nedužnu djecu. Htjeli su ipak, da iskoriste radnu snagu pojedinaca - stručnjaka.

Proljeće je bilo granulo poslije duge i teške zime, koju ni četvrtina zatočenika-Jevreja nije izdržala a stradali su na najgroznije načine. Sada su bili na redu obimni radovi na poljima, u poljoprivredi i za druge svrhe i potrebe. Zatočenici su bili fizički slabi, iznemogli od bolesti i vrlo slabe hrane. Hrana iz kazana sastojala se od 300 grama kukuruznog brašna i, ponekad, nešto soli. To, i apsolutno ništa više, bilo je sljedovanje za 24 sata na jednog zatočenika za sva tri obroka. Znali su svi, da se sa tom količinom i kvalitetom hrane ne može raditi, pa su možda mislili: "Neka traže od onih koji im mogu slati". Dakle, radi, i sam se hrani dok ne zaglaviš! Zaglaviti se mora, radio ili ne radio. Ali, ustaše su i mučile svakog na poslu, da bi što više od zatočenika iscijedile, dok ga, kao nepotrebnu stvar ne likvidiraju, kako mu ne bi morale dati i ono 300 gr. kukuruznog brašna dnevno.

POGLAVNIKOV IMENDAN 1942. GODINE

U Staroj Gradiški je 13. juna proslavljen imendan Ante Pavelića na taj način što niko nije radio. Mislili smo da ćemo bar tog dana malo odahnuti i odmoriti se. Dogodilo se, međjutim, nešto što niko nije očekivao. Naredili su, da se svi poslije doručka postroje po grupama, svaka vjeroispovjest zasebno, i mislili smo, da će se održati neke govornice, jer su kasnije nakon našeg dugog stajanja došli neki viši ustaški časnici u pratnji jedne

ustaške satnije. Među njima je bio i zloglasni Vrban. Izvršili su svečanu smotru satnije i zatočeničkih grupa, iz kojih su odvojili po desetak starijih i slabije zatočeničke. Nastala je od toga nervoza, strah, među nama, pa su neki kušali da se izgube, što nikako nije išlo, jer smo svi bili opkoljeni ustašama. Oni, koji su to pokušali, bili su kažnjeni tako, što su i oni bili izdvojeni iz stroja i odvedeni u samice, odakle se nijedan nije živ vratio. Tako je tog Antinog imendana bilo odvedeno i nestalo osim starijih i slabih, još nekoliko mlađih. Pa ni to im izgleda nije bilo dovoljno. Cijelog dana išli su kroz logor većinom pijani ustaški časnici i dočasnici, koji su hvatali zatočeničke kako im se sviđjelo i odmah su ih odvodili u nepovrat! Tog dana je veliki broj zatočeničke nestao. Mi koji smo ostali u životu, pamtićemo dobro tu proslavu Pavelićevog imendana 1942. u ustaškim logorima.

BORBA PARTIZANA I USTAŠA NA KOZARI

Već rano ljeti 1942. primjetili smo iz naših soba kako u Bosanskoj Krajini gore sela. Stara Gradiška na lijevoj obali Save je bila na podnožju Kozare i na domaku partizana. Izgleda, da se onda vodila žestoka borba. Gruvali su topovi, a straža je oko logora bila pojačana. Ranije se išlo na spavanje, a bilo je naredjeno da niko ne smije po mraku izaći iz sobe. Osjetili smo, da se nešto oko nas događa, ali nismo znali ništa konkretnije. Svi su u sebi mislili i priželjkivali da partizani izvrše napad na logor, premda je Sava bila zaprijetka. Jednog su dana doveli u logor veliku jednu grupu seljaka uz jaku pratnju ustaša. Vidjelo im se na licu, da su bili vrlo umorni, ispačeni. U logoru se onda čulo, da su to partizani sa Kozare, a bilo ih je oko 500. Sve su ih strpali u jednu veću sobu i zaključali ih pored jake straže, koju su ostavili. Nekoliko dana su odvodili po 5 njih na saslušanje od ustaša. Za vrijeme tih "saslušanja", čuli su se očajni jauci i pomaganje, a kad su ih vraćali, mnogi su se jedva vukli. Očigledno su bili isprebijani. Vidjeli smo i mi kako su ih i pratioci često kundakom udarali da brže idu, dok su uz stepenice mnogi posrtali. Jedan je od ovih seljaka bio osobito odvažan i nije htio ići na saslušanje. Izvukao je skriven nož i napao je dvojicu ustaških stražara, koji su u strahu pobjegli i zatražili pojačanje. Čula se vika i neki metež. Kad je stiglo pojačanje i htjeli da ovog seljaka vežu, on je sam sebi rasporio trbuh sa riječima: "Ovako umire Srbin". Preostali su ostali u toj sobi još nekoliko dana i nestalo ih je. Doznali smo onda pouzdano, da su se i ti ljudi borili skupa sa partizanima na Kozari. Ustaše su ih bile opkolile i pozvale ih da se predaju uz obećanje da im neće ništa učiniti. Tek kada su bili dovedeni u zatvor St. Gradišku, vidjeli su da su prevareni. Stradali su kao i drugi zatoče-

nici.

Nekoliko dana poslije likvidacije ove grupe, dotjerano je u Gradišku opet oko 5.000 ljudi, žena i djece iz Bos. Krajine. Njih su prevarili tvrdjenjem, da ih moraju "preseliti" u druga mjesta, da "ne bi stradali od partizana". Dozvolili su im da povedu i svoje blago /stoku/ i da nose hranu i šta god hoće iz svojih stanova. Odjednom je bio logor pun bosanskih seljaka, konja i stoke. Tada je već bila velika vrućina. Cim su ušli u logor, odvojili su muške od žena i djece, odveli ih i nisu se više vratili, niti vidjeli jedni druge. Sve što su ponijeli, bilo im je brzo oduzeto čim su ih dotjerali. Za toliki broj ljudi nije bilo moguće ni pripremiti hranu. Gladovale su žene i djeca nekoliko dana, a isto tako i stoka. Nije bilo dosta vode. Broj logoraša sa ovim seljacima bio se povećao na skoro 10 hiljada lica. Stoke i raznovrsnog sitnog blaga je bilo takodjer mnogo. Cijele noći se čulo rzanje konja, mukanje goveda i blejanje stoke. U kuhinji se moralo kuhati neprestano cijelog dana. Spavanje je bilo pod vedrim nebom. Izgledalo nam je, gledajući taj narod iz soba i radiona, da je to veliki bosanski vašar. Taj narod je bio prevaren. Nisu znali, niti su više mislili gdje i šta namjeravaju s njima da urade. Dok ih nisu dotjerali u ovaj logor, izgleda da su zaista vjerovali u neko seljenje, jer su stvarno mnogo toga tovarili i ponijeli sa sobom. Neki kolima, na konju i sa stokom, bili su zaista pretovareni, neki su i pseto povelili sobom, ili ih ono nije napuštalo. Kokoši i sva druga spremljena jela, sve im je odmah bilo oduzeto. Pohlepne ustaše nisu mogle ni dio toga pojesti, pa se na vrućini mnogo toga pokvarilo i pobacalo, dok je taj narod sa gladnim zatočenicima gledao željan da bar koji zalogaj toga pojede, bar koji komad kruha. To je tako trajalo nekoliko dana. Onda su žene i djecu nekamo odveli "na rad" u selo Jablanac i Mlaku, gdje su pogubljeni. Od muškaraca, čuli smo, neki su bili otpremljeni u Njemačku na rad. Za ostale nismo mogli doznati šta je s njima bilo. Goveda su navodno strpali u vagone i otjerali u Njemačku.

POBUNA ZATOČENIH HRVATA

U samicama St. Gradiške je bilo zatvoreno oko 100 katolika komunista iz raznih mjesta Hrvatske. Bili su to većinom radnici, građani, koji nisu išli ni na kakav rad, a smješteni su bili po 6 u svakoj samici kamo su im i hranu nosili. Njima nije bila dozvoljena ni šetnja po dvorištu logora. Vjerojatno nezadovoljni takvim postupkom i gubeći nadu, da će dočekati slobodu, štrajkovali su nekoliko dana gladju. Jedne noći su se pobunili, napali su ključare i provalili su do izlaznih vrata zgrade. Bili su oteli i oružje od čuvara i sletjeli niz stepenice u dvorište. Odjednom je nastala galama i buka. Zatočenicima su potrčali ne znajući šta se dogodilo. Naoružane ustaše su

brzo stupile u akciju. Mnogi su se zatočenici pridružili toj grupi Hrvata, pa su i oni goloruki navalili na ustaše da im otmu oružje, u čemu su pojedinci i uspjeli. Bitka je trajala oko pola sata. Rezultat je bio slijedeći: 36 zatočenika i nekoliko ustaša je u bijegu poginulo. Slijedeći dan su bili likvidirani i preostali komunisti Hrvati iz samica. Govorilo se, da je trojica od ovih uspjelo, da se probiju kroz nekoliko stražarskih mjesta i dočepaju slobode.*

POVRATAK IZ ST. GRADIŠKE U JASENOVAC

Početkom augusta 1942. pronijela se vijest, da će kroz koji dan ići iz Gradiške oni, koji nemaju zanat, navodno u Jasenovac. Među nama je nastala opet neopisiva nervoza. Jesen je bila pred vratima, kad nastaju kritični dani. Nismo svi ni vjerovali da ćemo ići u Jasenovac. Bojali smo se, da će nas na putu likvidirati. Pojedinci su moljakali mnoge grupnike-zatočenike, da ih upišu kao zanatlije, ali je sve bilo bez uspjeha, jer su ustaše imale popis pravih zanatlija. Došao je i dan polaska, pa je sačinjen i spisak nas oko 700 zatočenika, samo muškaraca. Zapovjednik nam je pred polazak održao kratk gov. Upozorio nas je, da idemo na dalji rad u Jasenovac, gdje je mnogo veća stega i da moramo svi marljivo raditi. Suvišne stvari, koje imamo moramo predati, jer se ne smije u Jasenovac previše odnijeti. Tako su nam od sirotinje oduzeli dosta stvari. Išli smo do Okučana opet pješke, a odatle vozom u Jasenovac. Kolona se postrojila. Sprijeda je išla desetina dobro naoružanih ustaša, a za ovima zatočenici-Jevreji. Iza nas opet ustaše, pa onda oko 500 pravoslavaca. Rastanak sa drugovima je bio vrlo tužan. Otac se rastajao od sina, brat od brata itd. Bez riječi smo izašli kroz glavnu kapiju Zatvora. Bilo je popodne, sunce je još bilo pripeklo, pa smo brzo bili svi u znoju. Mučila nas je neizvjesnost, da li ćemo zaista stići do Jasenovca, noge su nam klecale od straha. Nekoliko sati smo tako išli glavnom cestom i predvečer smo stigli do stanice Okučani. Tu nam je malo odlaknulo kada smo vidjeli vagone, u koje su nas odmah ukrcali i vrata zatvorili. Onda smo na toj stanici dugo čekali do kasno u noć kada su stigla kola sa našim stvarima. Neki su još na stanici bili zaspali umorni od pješaćenja, pa nismo ni znali kada je voz pošao. U Jasenovac smo stigli tek u 8 sati ujutro. Nisu nas pustili iz vagona na stanici, nego su manevrirali vagonima, što je dugo trajalo, tako da smo tek poslije podne stigli u vagonima do pred sam logor. Bila je nedjelja i nije se radilo. Zatočenici Ciglane su ležali po zemlji i odmarali su se od podne. Gledali su u

* Up. Sjećanja A. Maeštra i S. Koena o ovom događaju.

nas kada smo se iskricali iz vagona, ali po propisima, niko nije smio da nas oslovi, niti mi bilo koga da oslovimo. Naši vođiči-ustaše tražili su najprije zapovjednika logora, da nas predaju. Pošto ga nisu našli, predali su nas dežurnom časniku, koji se začudio što dolazimo iz Gradiške. Rekao im je, da u Jasenovcu nema mjesta i da će nas sve vjerojatno vratiti, jer ni za one nemaju dovoljno posla. To nas je bilo zastrašilo kada smo čuli vlastitim ušima. Izgledalo nam je, da su nam dani odbrojani. Bili smo jadni i gladni, jer nismo ručali od jučer u podne i bili smo 30 sati bez ikakvog jela. Uskoro je stigao i zapovjednik, koji se također začudio kada nas je vidio u tolikom broju. Nastalo je sortiranje po grupama. Bilo je mnogo zatočenika u ovoj grupi, koji su tek s proljeća dopremljeni iz raznih mjesta Bos. Krajine, iz Banja Luke i Zemuna. Stariji i slabiji su bili odredjeni za lakše poslove, ili za bolnicu. Još iste noći su likvidirali sve te starije i slabe - skoro polovinu grupe.

Logor Jasenovac je za proteklo pola godine izmjenio svoj izgled. Bile su izgrađene mnoge barake, a bilo je još i nadstrešnica pokrivenih samo crijepom, pod kojim su sada mnogi i spavali. Pod takvu jednu su i nas smjestili i tek smo sada smjeli progovoriti sa po kojim starim zatočenikom. Nažalost, nismo ništa dobro mogli čuti: "Slabo nam je, gladni smo, a mnogo se rada traži od nas. Tuku nas i stalno vode slabe i bolesne u "Gradinu". Pokazali su nam i logor zvani 3 C. Ondje su jadnici bili potpuno izolovani, stalno su pod vedrim nebom, teško rađe i gladuju. Primjetio sam mnogo Cigana u tom logoru 3 C, medju kojima su bili neki i sa vezanim rukama žicom. Umirali su tu svaki dan masovno, nijedan nije mogao izdržati više od 6-7 dana.

Slijedećeg dana, u ponedjeljak, bili smo postrojeni na prebrojavanju pred odlazak na rad. Većina je bila vrlo slabo obučena, bilo ih je mnogo i bosih. Grupirali su nas u više radnih jedinica. Mi smo se prijavili, da smo po zanimanju "kožari". Zeljeli smo da nas dodijele Kožari, koja je bila u selu van logora Jasenovca. Stvarno su nas na našu sreću oko podne poslali pod jakom stražom u Kožaru. Bio sam sretan i što sam se opet sastao sa mladjim bratom.

PONOVNI DOLAZAK U KOŽARU JASENOVAC

Po sunčanoj žezi za pola sata smo došli 12 nas u Kožaru. Zatekao sam osim brata i druge poznate, koji su ostali bili u januaru. Nas tri brata sastali smo se i izljubili raspitujući se o svemu. Jedan me je drug prepoznao, koji je kasnije došao i bio je ranije skupa sa mnom na sjednicama knjižarske sekcije iz Zagreba. I on se mnogo bio izmjenio. U kancelariji Kožare sam naišao na velike teškoće. Nisu me htjeli primiti, jer su znali da nisam pravi kožar. Uz intervenciju mladjeg brata i drugih znana-

ca teškom sam mukom uspio da ostanem u Kožari, ali pod tim uvjetom da cijepam drva. Neki su od nas 12 vraćeni u Ciglanu i bili su brzo likvidirani.

U Kožari sam ostao sve do kraja logorovanja, tj. do aprila 1945. Radio sam razne poslove. Dugo sam vremena cijepao drva. Neko vrijeme sam radio i na gradnji novih zgrada, dok me nisu krajem 1943. godine malo osposobili i odredili za pomoćnog kožarskog radnika. Išli smo često i u šumu na sječu drva, a to je bilo vrlo naporno. Ustaše nisu htjele da imaju u blizini logora nikakvu šumu, pa smo i mladu šumu sjekli, a drva nam je trebalo mnogo za rad. Početkom jeseni 1943. bilo je Kožari naredeno da pošalje 40 radnika na sječu drva za gradnju. Trebalo je mnogo kubika i za gradnju mosta preko Save. Padala je kiša. Stigli smo po blatu do Ciglane. Tu nas je čekala velika grupa zatočenika toga logora za sječu šume. Bilo nas je skupa oko 1000 radnika. Uz veliku pratnju dobro naoružanih ustaša prešli smo skelom Savu i pošli prema Gradini. To je bilo prvi put, da sam išao do tog strašnog mjesta. Da li ću se vratiti nazad nisam bio siguran, jer se dobro sjećam 1941. godine koliko ih je tamo otišlo, a da se nijedan nije vratio /osim grobara privremeno/. Sada smo išli sva tri brata zajedno i približili smo se gustoj šumi, udaljenoj oko 7 km od Jasenovca. Kuće su u tom kraju bile porušene ili popaljene. Po njima su se krili prije partizani sa namjerom da napadnu sam logor, ali im to nije uspjelo zbog velikog vodostaja Save sa velikom branom i zbog mnogih ustaških bunkera. U tim neobrađenim poljima i livadama sada trunu mnoge jasenovačke žrtve. Po toj gustoj šumi podijeliše nas u grupe po dvadeset. Nas kožarce su odredili da radimo posebno na rubu šume. Obavljali smo šutke mladje i starije hrastove redom. Kiša je cijelo vrijeme pomalo padala, ali se u šumi moglo raditi. Ustaše su potpalile na više mjesta vatre, pored kojih su se grijale. Odjednom su odjeknuli pucnjevi iz puške u neposrednoj blizini i svi smo u strahu umuknuli kao zaliveni. Neke su ustaše pravile neku šalu, ali se sve dobro svršilo i mi smo se pred mrak postrojili i vratili nazad preko Save do Ciglane, a onda u Kožaru. Po molbi, kasnije nismo više išli sva tri brata zajedno na sječu šume.

Život je inače u Kožari tekao dosta monotono. Ustajanje u 6, doručak u pola sedam, a u 7 početak rada. Od 12 do 1, bio je ručak i odmor. Poslije podne od jedan do mraka /ljeti do 7, a zimi do 5 sati/ rad, a spavanje od 8, odnosno 9 sati. Spavali smo u malim sobicama jedne susjedne seljačke kuće, gdje smo mogli održavati uzoran red i čistoću, što je mnogo doprinosilo i našem zdravlju. Smrtnih slučajeva u Kožari nije bilo, dok je na Ciglani bilo obratno. Veoma težak rad, grub postupak, batinanje, ubijanje na samome radu, odvođenje noću za vrijeme spavanja i druge strašne stvari, o kojima smo stalno slušali od našeg kočijaša, koji je svaki dan išao poslom u Cigla-

nu. Kako su nastajali hladniji jesenski dani, sve je manje bilo vanjskih radova. Ustaše su svake noći odvodile iz Ciglane zatočenike preko Save na Gradinu. Ako je Sava bila nabujala, bacali su žrtve sa provizornog mosta u rijeku. Bilo je pravilo, da brojno stanje bude preko zime stalno, mnogo manje. Zato koliko je dolazilo u Jasenovac, toliko je trebalo slabijih likvidirati. Tako se postupalo i sa ženama, samo što one nisu radile.

Vijest o kapitulaciji Italije saznali smo u logoru 9. septembra 1943. godine. Ta nas je vijest dosta ohrabrila, jer smo u tome vidjeli skori svršetak rata, a time i bolje izgleda za spas bar nekih logoraša. Kod ustaških zapovjednika i časnika se vidjelo neko uzrujavanje. I oni su očekivali neke promjene. Sada se među zatočenicima počelo mnogo više "politizirati", svakako oprezno, da ustaše ne primjete. Nekoliko dana poslije te vijesti o kapitulaciji Italije, oko ponoći, upade jedna grupa ustaša u našu Kožaru. Razgovarali su glasno i narediše da pokažemo sve svoje stvari i odjeću. Među njima je bio i Ljubo Miloš i mi smo bili pretrnuli. Pregledali su nam sve što smo imali i oduzeli su nam što je bilo bolje tako da smo ostali skoro goli i bos. Te noći više nije bilo spavanja. Bilo je mnogo nagadjanja i komentara. Mislili smo, da ustaše hoće da bježe iz Jasenovca i da traže bolja civilna odijela da se presvuku. I tu smo se prevarili. Život i patnje su dalje tekle kao i prije. Zatočenici su dalje radili i mučili se, a ustaše su dalje maltretirale i ubijale. Jednom u augustu iste 1943. godine, došao je u Kožaru o podne bahato satnik Brkljačić, inače katolički sveštenik. Zatočenici su se odmarali iza ručka i ležali po zemlji. Neki, koji su ga primjetili, skočili su i pozdravili ga. Drugi ga nisu vidjeli, što je ustašu raspalilo pa je prišao jednoj grupi i pitao što ga nisu pozdravili. Sa odgovorom da ga nisu primjetili, nije se zadovoljio i naredio je da se dotična tri zatočenika smjesta upute u Ciglanu. To je izvršeno bez pogovora za par minuta. Blijedi kao krpa odoše dotični pod stražom i bili su odredjeni po kazni na rad u bajer*, tj. na kopanje zemlje za ciglu sa lancem vezanom nogom i rukom. To je užasno težak posao, koji su mnogi zatočenici morali obavljati po kazni. Za nešto više od mjesec dana, koliko su radili taj posao, navedeni su prosto ostarili. Vratili su se ispačeni na intervenciju logornika, jer su bili neophodno potrebni kao kočari.

KAZNE ZATOČENIKA NEPRIMANJEM PAKETA I PISAMA

Iz nepoznatih razloga odjednom je zapovjedništvo naredilo, da se obustavi izdavanje paketa zatočenicima

* Bajer je jama koja nastaje kopanjem ilovače za ciglu.

ma po kazni, jer zanemaruju svoj posao, kuhaju sami jela namirnicama iz paketa i dr. Istovremeno je obustavljeno pisanje karata i primanje pisama, što je gore bilo nego oduzimanje paketa. Preko mjesec dana su ustaše uzimale i jele naše pakete. Istovremeno nismo primili nijedno pismo, niti smo dobili karte.

Godina 1944. bila je do jeseni bez znatnih promjena. Radilo se, dani su prolazili. Jedino zadovoljstvo i nada bila nam je u tom vremenu to, što smo vidjeli pod oblacima u zraku velika jata savezničkih aviona kako mirno i elegantno lete. Bacali su nekada i letke, ali mi nismo mogli do takvih letaka doći. Ako bi koji put ipak do jednoga došli, bila je to za nas duševna hrana. Dobrotom jedne mještanke, nekada bi konspirativno došli i do koje novine, iz koje smo mogli ponešto doznati o kretanju i napredovanju partizana i savezničkih snaga prema Beogradu. U oktobru smo čuli, da je Beograd oslobođen, što nas je osobito obradovalo. Mislili smo onda, da je kraj rata blizu. Ustaše su u Jasenovcu bile sve bjesnije. Ubijali su zatočenike i zatočenice nizašta. Sava je opet bila već narasla, pa su sada najviše bacali pobijene u rijeku. Svake večeri su likvidirali po nekoliko stotina, ali bi se logor ipak opet punio. Samo što tada nije više dolazio nijedan Jevrejčin ili Jevrejka. Nije ih više ni bilo van logora osim nekoliko skrivenih uz pomoć dobrih i odvažnih ljudi. Istina, nas u Kožari nisu dirali, ali su i ondje ustaše nešto spremale. U noći između 25. i 26. oktobra, odveli su nam dva druga svezana iz Kožare u Ciglanu, a da nikada nismo doznali zbog čega. Nestali su vjerojatno iste noći, ili koji dan kasnije. Desetak dana poslije toga, 3. novembra dok smo stajali u koloni za večeru, upala je grupa ustaških časnika, dobro naoružanih, u Kožaru i naredila je, da se niko s mjesta ne smije maknuti. Samo onaj, koga prozovu neka izadje iz stroja. Svi smo zašutjeli, priblijedili i skamenili se. Jedan je zastavnik među njima držao u ruci komade žice. Prozivanje je počelo i kako se koji odazvao, odmah ga je najbliži časnik odveo zastavniku sa žicom. Tako su vezanih ruku pozadi odveli šesnaesticu u Ciglanu, koje nikada više nismo vidjeli. Na pitanje našeg kočijaša, hvalio se bahato jedan ustaša riječima: "Oni već plivaju za Beograd". Od tog dana je raspoloženje u Kožari bilo očajno. Izgubili smo 16 dobrih drugova s kojima smo dijelili dobro i zlo pune dvije godine. Saznali smo, da se tako isto i gore događja na Ciglani i u St. Gradiški svaki dan. Bili smo sada utučeni, pa nije razgovarao ni brat sa bratom. Samo smo se tužno gledali, kao da smo htjeli da saznamo, kada će nas vezati. Jesenje kišno vrijeme je još više utjecalo na nas. Veselje zbog napredovanja partizana i saveznika se pomućivalo činjenicom, da su svaki dan sada odvodili i one, koji su do sada važili kao dobri stručnjaci i marljivi radnici, što nikako nismo mogli da objasnimo. Ukoliko brzo ne dodje do kapitulacije NDH, ili do bilo kak-

ve promjene režima, za kratko vrijeme neće niko od nas ostati živ.

U subotu, 11. novembra 1944. oko 7 sati naveče, čuli smo da je Kožara opkoljena ustašama-koljačima dok smo mi još sjedili u radionama odmarajući se poslije teškog rada. Da bi odagnali brige, tražili smo u poslu neku razbibrigu. Duvao je sjevernjak, a padala je i sitna kiša. Čekali smo ukočeni šta će se desiti? Zla slutnja je bila opravdana. Iz ustaške kancelarije je bio dostavljen radionama popis zatočenika-radnika, koji su morali smjesta otići u kancelariju. U popisu su, iz Kožare, bila imena sedam ljudi koji su brzo pokupljeni i odvedeni u Ciglanu, gdje su likvidirani. Za kratko vrijeme je eto nestalo iz naše sredine 25 zatočenika, što je najbolje ilustrovalo našu sudbinu. Nastali su najstrašnji dani kada smo čuli, da iz Ciglane svaki dan odvođe po nekoliko stotina vezanih preko Save na likvidaciju. Kraj Nezavisne Države Hrvatske a s njom i krvoločnih ustaša ipak se vidno približavao. I pored toga, što savezničke armije neprestano napreduju, Nijemci se povlače napuštajući okupirane zemlje i pokrajine, ustaše kao da neće da uvide svoje jedno i bezizlazno stanje. Na Ciglani se radi punom parom, kao i u Kožari. Proizvodnjom kože kao da bi htjeli da ih ubijedimo koliko smo im još potrebni za izradu cipela, kožnih tašni i mnogo čega, šta bi samo zamisliti mogli, da im se od kože izradi. Nadogradili smo i proširili Kožaru. Dobavili su nam parni stroj, koji smo sami instalirali kako bi njime povećali i ubrzali produkciju. Zapovjednik rada, sada pukovnik Pićili, zahtijevao je da se što bržim tempom radi i proizvodi.

U tom vremenu sam doznao za brata, koji je bio doveden još u junu u Jasenovac sa ženom, da su oboje likvidirani. Sin mu je od 12 godina ostao živ. Izučavao je u logoru stolarski zanat. U tako teškom raspoloženju dočekali smo i zimu. Nastali su hladni kišni dani, polja su bila već pod vodom. Sava je nadolazila, izgledala nam je sve opasnija! Na obali Save pred samim logorom su izgradili drveni podijum do koga su noću dovodili vezane zatočenike u velikim redovima. Kako bi koji pristupio na taj podijum, udarili bi ga drvenim ili metalnim teškim maljem po glavi, a kada padne onesviješćen, ili raskoljene lobanje, odmah bi ga gurnuli u nabujalu Savu. Ustaše su se natejecale međjusobno, koji će više za odredjeno vrijeme ubiti, hvaleći se koliko je sinoć poslao da plovi za Beograd.

POKUŠAJ BIJEGA BRAĆE LION IZ KOŽARE

U Kožari su bila tri brata Lion sa ocem. Bili su svi stručni kožari i dobro su se držali od 1941. godine. Jedan brat je bio odveden sa grupom u novembru iste godine. To je bio srednji brat. Druga dva brata su se potajno dogovorila za bijeg, o čemu nisu ništa nikome, pa

ni vlastitom ocu rekla. Poslije rada uveče smo se sastajali i odmarali u radionama. Kad smo jedne noći otišli spavati, proćulo se po sobama, da nema braće Lion. Po dužnosti je šef nastambe - zatočenik, morao to da javi logorniku Alkalaju Sisiu. Nitko od nas nije znao gdje su ni šta je s njima. Znalo se samo, da su oko 7 sati sa ocem nešto jeli skupa iz paketa, koji su bili primili od Jevrejske općine. Tražili smo ih po svim radionama, tavanima i šupama. Uzalud. Nigdje ih nije bilo. Logornik Alkalaj je poslije svih pokušaja u 9 sati morao prijaviti slučaj zapovjedniku logora, poručniku Đereku, koji je odmah sa ostalim ustašama pretražio cijeli logor i pozvao starog oca, da kaže gdje su mu djeca. Naravno, otac nije mogao reći ništa, jer nije ni on znao šta je bilo s njima. Kada ni pomoću batina nisu mogli od njega ništa da doznaju, svezali su ga i rekli mu da će ga poslati u Ciglanu. To je strašno djelovalo na starca, koji je znao da ide u smrt sa prethodnim mučenjem. Molio je plaćuci, da ga ostave u Kožari, uvjeravajući ustaše, da zaista ne zna gdje su mu sinovi, da mu ništa nisu rekli. Sve se to odvijalo po noći u dvorištu, što mi nismo mogli vidjeti, samo smo čuli plač i batine. Starca su odveli. Ujutro smo doznali nešto više. Sa Ciglana je stigla vijest, da su braća Lion uhvaćena i dovedena u Ciglanu. Priznala su pokušaj bijega, koji nije uspio. Braća su pokušala da iskoriste tminu i nekako im je pošlo za rukom da zaobidju stražara ponijevši neke daske, kojima su se otisnuli niz nabujalu Savu. Po nesreći naišli su na skelu, kojom su se upravo prevozile neke njemačke jedinice pri povlačenju sa Balkana. Ustaše, koje su pomagale Nijemcima, primjetile su ih, uhvatile i predale zapovjedniku u Ciglani. Poslije užasnog mučenja likvidirana su obojica sa ocem.

Znali smo, da je ova 1944/45. godina, odnosno zima, posljednja za ustaške koljače. Približavali su se dani slobode za sve podjarmljene narode Evrope. Culi smo i za teške udarce, koje su savezničke trupe zadavale Nijemcima, a bilo je očigledno i povlačenje njemačkih jedinica prema sjeveru. Partizanska narodnooslobodilačka vojska je do tada bila mnogo brojnija i ojačana, a glavni je njen cilj i zadatak bio, da neprijatelju onemogući povlačenje rušenjem pruga i mostova, da bi spriječila izvlačenje motorizacije i municije. Vidjeli smo i neke Nijemce, koji su se bijesno povlačili pored našeg logora. Ta vojska nije nikako više ni po čemu ličila na one bahate Sva-be, koji su čizmama tukli 1941. godine po asfaltu gradova. Bili su sada i oni izgledniji i slabo obučeni, ostarili i jedva su se vukli cestom. Ustaše su ipak htjele da tempom rada zataje svoje stanje iako se svakim danom moglo očekivati da će doći do sloma Osovine. Domobranci su to dobro uočili i pravilno su rezonovali. Počela se među njima voditi propaganda za otkaz poslušnosti "poglavniku". Kad su ustaške komande to primjetile, slale su pojedine domobranske odrede u Jasenovac, kao da je taj logor bio

još jedini zbjeg za sve, što su mogli još da drže pod svojom vlašću. Prisiljavali su te jedinice da predaju oružje ustašama, ili da polože ustašku zakletvu, da će se s njima boriti. U protivnom, da moraju ostati u logoru kao zatočenici. Naravno, obećavalo im se sve poslije svršetka rata, koji će oni sa saveznicima sigurno dobiti. U tom vremenu smo doznali da su logor u St. Gradiški ustaše već napustile. Jedan dio zatočenika-zanatlija je već preseljen u Lepoglavu, u bivšu kaznionu, a ostatak je upućen u Jasenovac. Lošto je željeznički saobraćaj bio u kvaru, zatočenike za Jasenovac su uputili sa jakom ustaškom stražom pješice uz obalu Save, jer glavnom cestom nisu smjeli ići, bojeći se partizana. Pošli su rano ujutro iz St. Gradiške, tako mi je pričao prijatelj, sa naredjenjem da moraju stići u Jasenovac prije mraka. Koliko mi je poznato, udaljenost je tim putem oko 36 km. Kako je kiša neprestano padala, bilo je teško pješićiti i vojsci sa dobrom obučom. Unatoč tome, ustaše su tjerale izgladnjele zatočenike, da moraju brže ići. Svaki je morao kazati ako ne može dalje ići. Takve su na brzinu metkom ili kundakom likvidirali i bacali u nabujalu Savu. Do pola puta sa skoro svi izdržali. Kada se mrak približavao, a snage zatočenika izdavale, mnogi su iznemogli padali. Metak u glavu iz ustaške puške, i nogom je bio odgurnut u Savu. Tako su mnogi jadnici na putu završili život prije konačne likvidacije preostalih zatočenika Jasenovca.

ORGANIZIRAN BIJEG IZ KOŽARE
22. APRILA 1945.

Zadnjih dana je bilo u Kožari svega 135 zatočenika, od kojih je najviše bilo Jevreja, zatim pravoslava-
ca, katolika i nekoliko muslimana. Početkom aprila smo ču-
li, da na "šremskom frontu" napreduju partizani. U Jase-
novcu je već bila počela likvidacija. Pobijene su većinom
spaljivali, da bi se otklonili tragovi posljednjih žrtava.
Kada smo i to doznali, bilo nam je jasno šta nas čeka u
Kožari, pa smo organizovali medju najpouzdanijim zatočeni-
cima odbor za spasavanje bijegom. U tom odboru su bila dva
moja mladja brata, koja su mi kazivala šta spremaju i o
čemu se govori. Na njihovo pitanje: "Da li ćemo uspjeti?"
odgovorio sam: "Treba to učiniti, mnogi će tom prilikom
stradati, ali neko će se i spasiti". Mislio sam, ako se
ništa ne učini, sigurno ćemo svi izginuti. Tri dana pri-
je bio je puč do tančina razradjen. Svaki je od nas dobio
zadatak šta i kako ima da uradi na dati znak. Bilo je od-
lučeno, da se puč izvrši u nedelju 22. aprila u 8 sati no-
ću, ali je zatočenicima rečeno tek poslije ručka istoga
dana. Istovremeno je svaki zatočenik dobio po jednu malu
flašicu cijankalija da popije za slučaj da ne uspije pob-
jeći ili bude ranjen i spriječen da bježi. Mislim, da je
vrlo malo koji taj otrov popio prije izvršenog puča, a to
su bili samo stariji i slabog zdravlja. Posebno želim da

istaknem, da je tajna bila potpuno sačuvana bez ikakve izdaje. Nastala je tog zadnjeg dana velika nervoza u Kožari, koja nedeljom nije radila. Vrijeme je sporo odmicalo, zatočenici su se vukli po dvorištu, ulazili su i izlazili iz soba, a niko ni s kim nije ništa razgovarao. Večera je bila podijeljena već u 5 sati. Vrijeme je bilo vedro i sunčano. Kada je sunce zalazilo svaki je mislio, da li mu je to zadnji dan?! Opet sam mislio na to, da će se netko spasiti. Treba da ostane bar koji svjedok koji će ispričati šta se u logorima radilo od početka do kraja ustaške vladavine.

Od braće sam saznao, da će neki napasti ustaše na straži pred sam puč, moj brat je na nekim mjestima uspio da presiječe žicu tako, da se mogla lako odstraniti na određenim mjestima i svima je bilo poznato gdje je žica presječena. Oko 7 sati povukli smo se svi u sobe i čekali smo ugovoren znak za opšti napad do 8 sati. Svaki je spremio sebi da ponese šta je mislio da mu je osim flašice cijankalija najpotrebnije. Tek se bilo smračilo oko pola osam kad smo čuli pucanj iz puške, ili pištolja iz same Kožare - radione. Istog trenutka nagnuli smo svi na vrata i poletili smo prema ogradi ka mjestu, gdje je žica bila presječena. Nisam bio među prvim, žica je bila već pala sa mjesta i ja sam se provukao. Gornje žice nisu bile presječene, pa su neke kape zatočenika visile na tom mjestu. Bježali smo što brže i dalje raznim pravcima kada je nastala vika i larma sa svih strana zajedno sa pucnjavom iz svih oružja. Pucalo je sa svih strana, ja nisam ni mislio kako i kamo da bježim, nastojao sam samo da se što više udaljim od dometa puške. Trčao sam koliko su me noge nosile svim snagama. Teren je bio težak i blatan, jer je dan ranije kiša padala. Jedan me je zatočenik pretekao sa revolverom u ruci, koji je bio oteo ustaši i time je opalio i dao znak za bijeg. Trčeći mi je rekao, da su ubili sva 4 stražara i da samo bježim. Nažalost, više nisam ni njega vidjeo, kao ni jednog svog brata. Drugi zatočenik mi reče da je ranjen i pitao me šta da radi. Nije mogao dalje i ostao je sjedeći jecajući. Samo sam se jednom okrenuo da vidim koliko sam se odmakao od Kožare. Pušćani meci frkali su sa svih strana unakrsno, Kožara je bila u plamenu; po utvrđenom zadatku neko ju je od zatočenika zapalio u bijegu, da bi se ustaše zbunile gašenjem. Trčao sam dalje, sam ne znam odakle mi onda toliko snage.

Ne znam koliko dugo i kako sam trčao, ali znam da sam bio ostao sam. Nikoga nije bilo u mojoj blizini, niti sam znao gdje se nalazim. Možda su neki bili brži od mene i odmakli, a drugi sporiji, ili su stradali, ili bježali drugim pravcima. Nikoga nisam ni čuo ni vidjeo od drugova. Naišao sam na veliku ogradu, koju su ustaše splele radi odbrane Jasenovca od partizana. Na lijevoj strani sam vidio visoku osmatračnicu, iz koje je dopro povik: "Stoj, ko je tamo?". Odgovorio sam: "Ustaša sam. Spremno!" "Čekaj, evo me tamo", javi se stražar, a ja brže-bolje

skinem svoj ogrtač i objesim ga na žicu. Ispod nje se nekako provučem puzeći i nastavih bježati do nekog šikarja, gdje sam se sakrio. Bila je nastala tamna noć kad sam zašao u gustu šumu. Dugo sam koračao kroz tu šumu po noći dok nisam stigao do nekog potoka, koji je trebalo preći. Ali kako? Dugim kolcem sam ustanovio da nije pređubok, ali mutan. Zavazio sam i upao u mulj, iz koga sam se nekako izvukao i prešao sav mokar na drugu stranu. Bile su mi ponestale snage, ali sam ipak naredio samom sebi poslije kratkog odmora: "Jako ustani!" Flašica je bila u gornjem džepiću kaputa, a kruh se bio smočio, pa sam ga lakše pojeo. Ponovo sam naišao na jedan potok, koji je bio širi i brži. Nisam se mogao odlučiti da ga pregazim i sjedio sam kod istoga neko vrijeme razmišljajući. Voda je zuborila, mjesec se pomolio i ja sam tako skoro bio zadrijemao. Digao sam se i koračao sam uz potok lagano. Bila je potpuna tišina i najednom primjetih nešto više sebe drveni most preko tog potoka. Na drugoj strani kod mosta je bila stražarnica, kao bunker. Okamenio sam se u strahu, da nije i ondje ustaša. Na svu sreću, bunker je bio napušten, prazan. Čim sam most prešao nastavio sam trčati iako sam bio mokar i umoran. Bio je počeo i dan da sviče, kada me je umor savladao, jer sam cijelu noć bježao. Sjeo sam pod jednu hrastovu krošnjju, da se odmorim i da se malo osušim. Dok sam se odmarao, bilo je već i sunce granulo. Daleko naprijed sam ugledao željezničku prugu, po kojoj sam se nekako orijentisao gdje se nalazim. Bila je to pruga Novska-Kutina-Zagreb. Cijeli sam taj dan ležao u strahu sakriven, da me niko ne primjeti. Poslije podne je počela i kiša da pada. Zar opet da budem mokar? Zavukao sam se u plast kukuruzovine, sve u strahu, da me ko ne vidi. Bio sam nemiran. Kad je noć pala, odlučio sam da idem dalje, ali kako ću prugu preći?. Oslobođio sam se i prošao sam preko nje nesmetano. Sada sam znao da sam se dovoljno udaljio od Jasenovca. Legao sam pod jedan grm i dremuckao do jutra. Opet sam bio mokar, ali sada od velike rose.

Lutao sam tako gladan i umoran sve do 3. maja kada su me opazili partizani kod Banove Jaruge. Bio sam dakle 11 dana potpuno usamljen po poljima i šumama. Sreo sam po nekog seljaka, a i njemačke vojnike i oficire, koje sam pozdravljao sa "Heil Hittler!". Partizani su me tako "zarobili" i dugo su me ispitivali ne vjerujući da sam pobjegao iz Jasenovca, gdje sam bio od septembra 1941. do 22. aprila 1945. godine. Za vrijeme 11-to dnevnog lutanja i skrivanja skrhala me je i glad. Jednog dana sam vidio seljaka, koji je orao sa upregnutim volovima. Dugo sam ih posmatrao, a kad su stali da se odmore i vidio ženu da sprema za doručak, nisam više mogao da izdržim glad. Približio sam im se i pozdravio sam ih sa: "Pomoz bog!" Rekao sam im, da bi radio kod kog seljaka i da sam gladan, a nemam novaca da kupim hranu. Rekli su mi, da me ne smiju zaposliti, niti bilo ko drugi, po nalogu ustaških vla-

sti, od kada se pročulo, da su pobjegli zatočenici iz Jasenovca. "Možda si ti jedan od njih?" upita me seljak, pa sam ih morao uvjeriti da nisam i pričao sam im, da dolazim iz Beča, gdje sam bio za cijelo vrijeme rata u zarobljeništvu na prisilnom radu, a sada da idem kući u Sarajevo i da mi je ime Jakov Vidić. Dali su mi malo kruha i špeka. Ja zadovoljan, zahvalim im i odmah sam se udaljio. To malo hrane mi je trajalo dva dana, pa opet gladan. Svratio sam zatim u jednu osamljenu kuću i zamolio da prenoćim. U sobi je bilo mračno, kad je neko zapalio upaljač, vidio sam da tu sjede njemački oficiri. Htjedoh poći, a snaša mi donese mlijeka i kruha i reče mi da mogu prenoćiti, ako hoću, u štali kod goveda, što sam sa zadovoljstvom prihvatio. Probudio sam se ujutru naspavan na sijenu pored krava i volova. Vlasnik me onda upita da li ja nisam bio 1942. godine u logoru St. Gradiška kao zatočenik. Najenergičnije sam to odbio da sam bio, tvrdeći da sam cijelo vrijeme rata bio u Beču na radu. Seljak nastavi: "Ja sam ondje bio kao Hrvat godinu dana i sve mi se čini, da si Ti, ili je Tvoj brat bio ondje." Zaista sam ja onda bio u St. Gradiški i on me je dobro prepoznao, ali se ja nisam smio odati; pa ni za brata nisam rekao da je bio; predstavio sam se kao jedinač.

Sa partizanima sam bio u borbi od Banove Jaruge i 9. maja smo prošli kroz Zagreb i nastavili smo napredovanje prema Sloveniji. Na dan 24. maja smo se vraćali kroz Zagreb i dalje smo išli pješice do Sl. Broda. U Zagrebu sam otrčao do braća, koga nisam zatekao kod kuće. Bila je samo šogorica Šeli, a ja sam morao ići u grad da sačekam jedinicu, koja se odmarala pred Zagrebom. Na ulici sam slučajno sreo brata, koji me je otpratio do Maksimira. Nastavili smo sa jedinicom put sve do Pirota.

U augustu sam bio demobilisan kao starije godište, a u septembru sam bio opet u Zagrebu kao slobodan građanin. Ondje sam kasnije saznao da se iz Kožare spasilo 13 zatočenika, ali da je jedan odmah po dolasku kući umro. Moja dva brata su također stradala, vjerojatno kod proboja iz logora na 22. aprila 1945. godine.

U Nataniji, 15. decembra 1971.

Jakov Kabiljo